

ТЕМА: ПІЗНАННЯ. СОЦІАЛЬНЕ ПІЗНАННЯ.

Питання 1. Пізнання. Вчення про істину. Практика як критерій істини, основа та мета пізнання.

Питання 2. Форми та методи наукового пізнання.

Питання 3. Загальне й особливе в соціальному пізнанні.

Питання 4. До питання про методи соціального пізнання. Принципи соціально-філософського пізнання.

Основні поняття: гносеологія, агностицизм, суб'єкт пізнання, об'єкт пізнання, знання, інформація, відчуття, сприйняття, уявлення, мислення, поняття, судження, умовивід, творчість, інтуїція, розуміння, пояснення, істина, практика, ідея, проблема, гіпотеза, концепція, теорія, спостереження, вимір, експеримент, аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукція, дедукція, моделювання, ідеалізація, наука, пізнання, соціальне пізнання, суб'єкт соціального пізнання, об'єкт соціального пізнання, соціальне знання, специфіка соціального пізнання, соціальна філософія, соціально-гуманітарні науки, публічне управління та адміністрування як наука, соціальна теорія, соціальна практика, принцип соціального пізнання, інтегруючий принцип соціального пізнання, традиції соціального пізнання, методи соціального пізнання, принцип історизму, принцип соціального детермінізму, принцип комплексності, принцип діалектичної єдності соціальної теорії та соціальної практики.

Питання 1. Пізнання. Вчення про істину. Практика як критерій істини, основа та мета пізнання.

Пізнання – це процес цілеспрямованого активного відображення дійсності у свідомості людини, обумовлений суспільно-історичною практикою людей.

Протилежностями, за допомогою взаємодії яких реалізується процес пізнання, є не свідомість і не знання самі по собі і зовнішній світ (матерія, природа, суспільство, держава), а **суб'єкт** як носій свідомості і знання й **об'єкт** як те, на що спрямована пізнавальна діяльність суб'єкта.

Суб'єкт пізнання – реальна людина, суспільна істота, наділена свідомістю, насамперед у таких її проявах як мислення, відчуття, розум, воля, яка засвоїла історично вироблені людством форми і методи пізнавальної діяльності і тим самим розвинула свої пізнавальні здібності й опанувала історично конкретні здатності до цілеспрямованої пізнавальної діяльності.

Суб'єкт пізнання визначається і як суспільство в цілому, що має визначений засіб матеріального і духовного виробництва, певний історичний рівень розвитку культури і науки.

Об'єкт пізнання – це те, на що спрямовується на основі практики пізнавальна діяльність суб'єкта. Об'єктом пізнання може бути в принципі вся дійсність, але лише тією мірою, у якій вона ввійшла в сферу діяльності суб'єкта.

Результатом процесу пізнання є **знання** – суб'єктивна уява дійсності і до того ж не копія, а ідеальний образ, що є діалектичною єдністю суб'єктивного й об'єктивного.

Пізнання виступає як процес проникнення думки в об'єкт, а пізнавальною метою цього процесу є осягнення *істини*.

Проблема істини – одна з центральних у теорії пізнання.

Традиційно частина мислителів спираються на принцип кореспонденції і розуміють істину як відповідність знання дійсності. Ця традиція, що сходить до Аристотеля, була продовжена у філософії Нового часу (Ф. Бекон, Б. Спіноза, Д. Дідро, П. Гольбах, Г. Гегель, Л. Фейєрбах, а також К. Маркс і його послідовники).

Сучасна матеріалістична гносеологія конкретизує традиційну концепцію істини через діалектичний взаємозв'язок понять: «об'єктивна істина», «абсолютна істина», «відносна істина», «конкретність істини», «хиба».

Об'єктивна істина – це такий зміст людських знань про дійсність, що не залежить ні від конкретної людини, ні від людства.

Відносна істина – це таке знання, що у принципі правильне, але неповно відбиває дійсність, не дає її всебічного вичерпного образу. Історичний процес розвитку пізнання саме в тому і полягає, що неповне, однобічне знання заміняється більш точним, всебічним.

Абсолютна істина – це такий зміст людських знань, який тотожний самому предмету і який не буде спростовано подальшим розвитком пізнання і практики.

Немає і не може бути окремо абсолютної істини й окремо відносної. Існує одна істина – об'єктивна за змістом, що є діалектичною єдністю абсолютного і відносного, тобто є істиною абсолютною, але відносно визначених меж. Відносна істина з необхідністю містить у собі момент абсолютної, обумовлює і передбачає її. Абсолютна істина, у свою чергу, дається людині лише через відносні істини, що перебувають у безкінечному процесі постійного розвитку.

Одним з основних принципів гносеології (теорії пізнання) є принцип **конкретності істини**, що передбачає максимально повне і точне виявлення тих меж, у яких знання характеризується об'єктивною істинністю. Вимога конкретності істини означає, що об'єкт слід розглядати в тих умовах місця і часу, у тих зв'язках і відношеннях, у яких він виник, існує і розвивається. Незнання або ігнорування цих меж перетворює наші знання з істини в оману, хибу.

Хиба – це такий зміст людського знання, у якому дійсність відтворюється не адекватно і який обумовлено історичним рівнем розвитку суб'єкта і його місця в суспільстві. Хиба – це не спеціальне перекручування дійсності в

уявленнях суб'єкта. Існування його обумовлене закономірностями розвитку, як самого пізнання, так і практики.

Що ж слугує критерієм істини?

Такий критерій не може бути виявлений ні в самому об'єкті пізнання, ні у свідомості суб'єкта. Істина як вірне відображення дійсності у свідомості людини припускає певну взаємодію суб'єкта й об'єкта.

Основою ж таких пізнавальних взаємовідносин є практика – предметно-почуттєва діяльність людей, спрямована на перетворення світу природного й соціального.

При цьому мається на увазі предметно-почуттєва діяльність не окремої людини, не одиничні випадки впливу людей на навколишній світ, а досвід усього людства в його історичному розвитку.

Будучи основою і метою пізнання, практика служить і критерієм істини.

Форми практичної перевірки істинності знань різноманітні. Це і лабораторний експеримент, і спостереження за допомогою різних приладів, і промислове і сільськогосподарське виробництво. Перевірка істинності соціального пізнання здійснюється всім суспільно-політичним життям.

Питання 2. Форми та методи наукового пізнання.

Наукове пізнання являє собою відносно самостійну, цілеспрямовану пізнавальну діяльність, що складається з взаємодії таких компонентів:

1) пізнавальної діяльності спеціально підготовлених груп людей, що досягли певного рівня знань, навичок, розуміння, виробили певні світоглядні і методологічні настанови відносно своєї діяльності;

2) об'єктів пізнання, що можуть не збігатися безпосередньо з об'єктами виробничої діяльності, а також практики в цілому;

3) предмета пізнання, що обумовлюється об'єктом пізнання і проявляється у певних логічних формах;

4) особливих методів і засобів пізнання;

5) вже сформованих форм пізнання і мовних засобів;

6) результатів пізнання, що виражаються головним чином у законах, теоріях, наукових гіпотезах;

7) цілей, що спрямовані на досягнення істинного і достовірного систематизованого знання, здатного пояснити явища, передбачати їхні можливі зміни і бути застосованими практично.

Перший, початковий щабель наукового пізнання (дослідження) об'єкта – одержання відповідних знань про нього, **установлення фактів, що дають певну інформацію про його властивості і зв'язки.**

Факти – це сприйняті людиною (суб'єктом пізнання) і зафіксовані у визначеній формі ті або інші сторони, моменти дійсності.

Найважливішою особливістю наукового факту є його істинність, що припускає досвідну перевірку. Становлячи емпіричний базис науки, факти грають значну роль у розвитку пізнання.

Для одержання необхідних фактів у науці використовуються **різні методи наукового пізнання**.

Методи – це певні прийоми, засоби досягнення мети, підходу до пізнання і перетворення дійсності. Методи, якими користуються конкретні науки, носять більш-менш частковий характер. Філософія ж займається розробкою таких методів, що уживані в будь-якій галузі пізнання. Загальну методологічну роль виконують усі принципи й закони діалектики.

До методів наукового пізнання, широко уживаним у дослідницькій діяльності на емпіричному рівні, відносяться спостереження, вимірювання й експеримент.

Спостереження – це певна система фіксування і реєстрації властивостей досліджуваного об'єкта в природних умовах або в умовах експерименту, що спрямовується визначеною задачею. Метод спостереження є обмеженим методом, оскільки з його допомогою можна лише зафіксувати визначені властивості і зв'язки об'єкта, але не можна розкрити його природу, сутність, тенденції розвитку. Основні функції цього методу: 1) фіксація і реєстрація фактів; 2) попередня класифікація зафіксованих фактів на основі певних принципів; 3) порівняння зафіксованих фактів.

Метод вимірювання – це певна система фіксації і реєстрації кількісних характеристик досліджуваного об'єкта за допомогою різноманітних вимірювальних приладів і апаратів. Основні функції цього методу: 1) фіксація кількісних характеристик об'єкта; 2) класифікація і порівняння результатів виміру.

Експеримент – це метод емпіричного рівня пізнання, засіб почуттєво-предметної діяльності, коли явища вивчають за допомогою спеціально обраних або штучно створених умов, що забезпечують протікання в чистому вигляді тих процесів, спостереження за якими необхідне для встановлення закономірних зв'язків між явищами. Експеримент широко застосовують не тільки в

природничих науках, але й у суспільній практиці, де він відіграє значну роль у пізнанні і управлінні соціальними процесами.

Крім зазначених специфічних *методів емпіричного рівня наукового пізнання*, застосовуються також *загальнонаукові методи, що є загальними методами пізнання і мислення*. До них відносяться аналіз і синтез, абстрагування, узагальнення, індукція і дедукція, моделювання, ідеалізація.

Аналіз – це розчленовування предмета на його складові частини (сторони, ознаки, властивості, відношення) з метою їхнього всебічного вивчення.

Синтез – це поєднання раніше виділених частин (сторін, ознак, властивостей, відношень) предмета в єдине ціле.

Аналіз і синтез діалектично суперечливі і взаємообумовлені методи наукового дослідження.

Абстрагування – це метод відволікання від деяких властивостей і відношень об'єкта й одночасно зосередження основної уваги на тих властивостях і відношеннях, що є безпосереднім предметом наукового дослідження.

Узагальнення – це метод наукового пізнання, за допомогою якого фіксуються загальні ознаки і властивості певного класу об'єктів і здійснюється перехід від одиничного до особливого і загального, від менш загального до більш загального.

Індукція – це такий метод наукового пізнання, коли на основі знання про окреме робиться висновок про загальне. Це процес виведення загального положення на основі спостереження за рядом одиничних фактів.

Дедукція – це метод наукового пізнання, за допомогою якого на підставі загального принципу логічним шляхом з одних положень як істинних із необхідністю виводиться нове істинне знання про окреме.

Моделювання – це метод вивчення об'єкта (оригіналу) шляхом створення і дослідження його аналогу (моделі), що заміняє оригінал, його

сторони і властивості, які становлять безпосередній предмет наукового інтересу. Виділяють дві групи моделей: матеріально-природні об'єкти, що підпорядковуються у своєму функціонуванні природним закономірностям, і ідеальні, що фіксуються у відповідній знаковій формі і функціонують за законами логіки, але, у кінцевому рахунку, є відбитком матеріального світу. До ідеальних моделей належать результати логіко-математичного й інформаційного моделювання.

Ідеалізація – це засіб логічного моделювання, завдяки якому створюються ідеалізовані об'єкти.

Щодо форм наукового пізнання (!).

У ході аналізу наукових даних провадяться відповідні узагальнення, висуваються певні ідеї.

Ідея – це форма наукового пізнання, що відбиває зв'язки, закономірності дійсності і спрямована на її перетворення, і з'єднує істинне знання про дійсність і суб'єктивну мету цілеспрямованого перетворення останньої.

Крім ідеї, формами наукового пізнання є також проблема, гіпотеза, концепція, теорія.

Проблема – це форма наукового пізнання, єдність двох змістовних елементів: знання про незнання і передбачення можливості наукового відкриття. Проблема – це суб'єктивна форма вираження необхідності розвитку знання, що відбиває протиріччя між знанням і дійсністю або протиріччя в самому пізнанні; вона одночасно є методом і засобом пізнання.

Гіпотеза – форма і засіб наукового пізнання, за допомогою якого формується один із можливих варіантів рішення проблеми. Це – ймовірні судження, припущення, здогадки, засновані на спостереженні, узагальненні фактів, на сукупному знанні, але ще не доведені.

Концепція – це форма і засіб наукового пізнання, засіб розуміння, пояснення, тлумачення основної ідеї теорії.

Теорія – це найбільш адекватна форма наукового пізнання, система достовірних, глибоких і конкретних знань про дійсність, що має струнку логічну структуру і дає цілісне, синтетичне уявлення про закономірність і сутнісні характеристики об'єкту. На відміну від гіпотези теорія є знанням достовірним, істинність якого доведена й перевірена практикою.

Щодо науки (!).

Наука – це історично сформована форма людської діяльності, спрямована на пізнання і перетворення об'єктивної дійсності. Вона постає і як певний результат діяльності у вигляді системи знань і як їхнє духовне виробництво, тобто процес.

За своїм предметом науки діляться на природничо-технічні, що вивчають закони природи і засоби її освоєння і перетворення, і суспільні, що вивчають різноманітні суспільні явища і закони їхнього розвитку, а також самої людини як істоти соціальної (гуманітарний цикл).

Предмет науки впливає на її методи. У природничих науках одним із головних методів дослідження є експеримент, а в суспільних – статистика.

У кожній науці різняться *емпіричний рівень*, тобто накопичений фактичний матеріал – результати спостережень і експериментів, *рівень теоретичний*, тобто узагальнення емпіричного матеріалу, виражене у відповідних теоріях, законах і принципах. Засновані на фактах наукові припущення – гіпотези, що потребують подальшої перевірки досвідом.

Теоретичні рівні окремих наук змикаються в загальнотеоретичному, філософському поясненні принципів і законів, у формуванні світоглядних і методологічних сторін наукового пізнання в цілому.

Поза суспільством наука не може ні виникнути, ні розвиватися. Але і **суспільство, держава, публічне управління на високому щаблі розвитку немислимі без науки.**

Питання 3. Загальне й особливе в соціальному пізнанні.

Соціальне пізнання – це пізнання людьми суспільства, будь-яких об'єктів соціальної реальності, а також самих себе, своїх потреб і інтересів, цілей і бажань.

Соціальне пізнання – це один із структуроутворюючих компонентів (різновид) процесу пізнання.

Процес пізнання, як відомо, являє собою послідовно створювану систему знань.

(Слід нагадати, що *знання* – це якісна інформація; сукупність даних про навколишній й внутрішній світ, які накопичує людина в ході сприйняття інформації, тобто окремих даних, які сприймаються людиною в процесі пізнання.

Ключові різновиди знань: а) міфологічне знання, б) знання зорового глузду, в) релігійне знання, г) наукове знання, д) філософське знання).

Загальні характеристики процесу соціального пізнання, які властиві усім процесам пізнання (чотири характеристики):

1 (Перше). Як і пізнання в цілому, *соціальне пізнання має об'єктивний характер.*

2 (Друге). Як і пізнання в цілому, *соціальне пізнання постає у якості процесу взаємодії суб'єкта і об'єкта для одержання знань про об'єкт.*

У зв'язку з цим *виокремлюють три компонента соціального пізнання:*

- а) *суб'єкт* соціального пізнання;
- б) *об'єкт* соціального пізнання;

в) *соціальне знання* як результат взаємодії суб'єкта й об'єкта соціального пізнання.

3 (Третє). Як і пізнання в цілому, *процес соціального пізнання носить суспільно-історичний характер.*

Це знаходить свій вираз у таких моментах:

- 1) всі людські соціально-пізнавальні здібності та можливості формуються на підставі соціальної практики й обумовлені нею;
- 2) окрема людина вчиться пізнавати соціальну реальність разом із засвоєнням форм і способів людської діяльності, набутих попередніми поколіннями;
- 3) сам процес оволодіння цим досвідом передбачає життя в суспільстві, в колективі;
- 4) той багаж соціальних знань, який може засвоїти соціальна спільнота й окрема людина, визначається рівнем суспільно-історичного розвитку людства.

4 (Четверте). *Результатом процесу соціального пізнання, як і пізнання в цілому, є знання – суб'єктивний образ соціальної дійсності, який формується та постає в цілому як діалектична єдність суб'єктивного й об'єктивного.*

Поряд із цим **соціальне пізнання має рід особливих характеристик**, серед яких слід насамперед звернути увагу на такі (7 особливостей):

Перша особливість соціального пізнання.

Оскільки соціальні феномени (влада, політика, публічне управління, соціальна робота тощо) являють собою вищу форму руху матерії та є апріорі значно складнішими за природні явища, то закони розвитку суспільства виявляють себе не так явно, як закони природи.

Соціальна реальність характеризується своїми законами, закономірностями, виявити й пізнати які надзвичайно складно, чим у першу чергу й обумовлюється специфіка соціального пізнання.

«Ця обставина, зокрема, – пише Віталій Воловик, – слугує приводом до того, що дехто із суспільствознавців, розглядаючи історичний процес, інші соціальні явища, намагається не торкатися питання закономірного характеру їх розвитку».

Робін Джордж Коллінгвуд із цього приводу писав: «Деякі історики, іноді цілі покоління їх, не знаходять у тих чи інших періодах історії нічого розумного і називають їх темними століттями; але такі характеристики нічого не говорять нам про самі ці віки, але говорять досить багато про людей, що вдаються до подібних визначень, а саме – показують, що ці люди не здатні відтворити думки, що лежать в основі життя в ті епохи».

На відміну «горе-істориків» і «горе-суспільствознавців» (деяких політологів, економістів та інших «учених-гуманітаріїв»), є і розумні представники роду людського, які своїм розумом та інтелектом розкривають таємниці соціального світу й руху соціальної матерії.

Так, прийнято вважати, що стисле формулювання принципів історичного матеріалізму дано Карлом Марксом у відомій Передмові «До критики політичної економії»:

«У суспільному виробництві свого життя люди вступають у певні, необхідні, від їх волі незалежні відносини – виробничі відносини, що відповідають певному ступеню розвитку їх матеріальних продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин складає економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підіймається юридична і політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб виробництва матеріального життя обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їх буття, а навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість» (К. Маркс).

Друга особливість соціального пізнання.

Під час здійснення соціального пізнання треба враховувати специфіку соціальних зв'язків, які виражають взаємовідносини поміж мислячими істотами, що проваджують не лише матеріальну, а й духовну діяльність.

Третя особливість соціального пізнання.

У процесі соціального пізнання **соціальна реальність осмислюється як єдність двох протилежностей («суспільство» – «людина»):**

а) *розвиток суспільства* як єдиного соціального організму;

б) *розвиток особистостей*, людей, що різняться за своїм соціальним статусом, походженням, культурою, рівнем освіченості, свідомості та іншими параметрами.

Четверта особливість соціального пізнання.

Суспільство в процесі соціального пізнання виступає одночасно і як суб'єкт, і як об'єкт пізнання.

«...Люди своєю діяльністю самі творять свою історію, вони ж і пізнають її» (В. Воловик).

П'ята особливість соціального пізнання.

Соціальне пізнання завжди пов'язане з соціально-класовими інтересами, з ціннісно-особистісним відношенням суб'єкта до досліджуваної ним проблеми.

Шоста особливість соціального пізнання.

Соціально-гуманітарні науки використовують практику в процесі пізнання, розкривають сутність практики як соціального явища, зміст поняття, що його позначає, форми його прояву, закономірності розвитку.

Сьома особливість соціального пізнання.

Інтегруючий принцип соціального пізнання – це діалектична єдність соціальної теорії та соціальної практики (!).

В. Воловик з цього приводу пише: «Сьогодні навряд чи в кого з суспільствознавців і тверезих політиків є сумнів у необхідності справжнього оновлення всіх сфер суспільного життя. Але висуваючи цю задачу, слід добре усвідомити, що реалізація її можлива лише на шляху осмислення сучасної соціальної реальності, виявлення властивих їй закономірностей розвитку. Ця обставина, в свою чергу, обумовлює жагучу потребу у відновленні в правах принципу діалектичної єдності соціальної теорії і соціальної практики. Це дозволить, критично аналізуючи існуючу методологію соціального пізнання, вести ефективний пошук шляхів її оновлення».

Питання 4. До питання про методи соціального пізнання. Принципи соціально-філософського пізнання.

У проблемному питанні **щодо методів соціального пізнання можна виділити три опції, точки зору.**

Перша точка зору щодо методів соціального пізнання.

Ця опція пов'язана із запереченням **будь-якої можливості використання для пізнання соціальних об'єктів методів, якими досліджуються природні об'єкти.**

Вона характерна зокрема для представників різних галузей природознавства, конкретних наук.

У цьому відношенні характерним є розміркування одного з героїв роману Марка Алданова «Истоки», професора фізики Муравйова: «Фізика.., – вважав він, герой роману, – не може розглядати історію інакше, як крихітну надбудову над астрономією. Але якщо ми, фізики, – або, принаймні, я – схильні вважати закони природи простими статистичними узагальненнями, то про закони історії навряд чи взагалі можна говорити. Історичний процес є процес випадковостей».

(Марк Алданов, 1886-1957 рр., письменник, філософ, хімік, автор історичного роману «Истоки»).

Звичайно, погодитись із такою опцією неможливо.

Людина, будучи вихідним носієм соціальності, як справедливо зазначає філософ Кадирбеч Делокаров, «одночасно природна, соціальна і духовна за своєю суттю. Тому спроби застосування методів і понять тієї або іншої природничо-наукової дисципліни – механіки, біології, географії тощо – при описанні соціальних процесів і людини не можна вважати позбавленими будь-якого сенсу».

Друга точка зору щодо методів соціального пізнання є **протилежністю першої.**

Друга опція являє собою іншу крайність і є спробою повністю перенести природничо-науковий підхід з його методами на вивчення соціальних явищ (соціометричні ідеї Якоба Леві Морено, концепція «дії» Толкотта Парсонса та ін.).

Так, виходячи з необхідності створення «наскрізної науки», яка охопила б всі рівні соціального життя людей і включала б не лише вивчення соціальних проблем, але й їх розв'язання, соціолог, філософ Якоб Леві Морено (1889 – 1974 рр.) вважав, що «соціономія» (наука про основні соціальні закони) повинна реалізувати себе у «соціодинаміці» (науці більш низького рівня про процеси, що відбуваються перш за все у малих групах), «соціометрії» (системі методів виявлення і кількісного вимірювання емоційних, міжособистісних відносин людей у малих групах) і «соціатрії» (системі методів вивчення людей, чії проблеми і труднощі пов'язані з недостатністю навичок поведінки у малих групах).

Соціолог Толкотт Парсонс (1902 – 1979 рр.) приходив до розуміння людської дії як системи, що самоорганізується, специфіку якої він вбачав, по-перше, у символічності (тобто у наявності таких механізмів регуляції як мова, цінність тощо); по-друге, у нормативності (у залежності індивідуальної дії від загально визнаних цінностей і норм); і по-третє, у волюнтаристичності (у певній ірраціональності й незалежності від умов середовища і в той же час залежності від суб'єктивних «визначень ситуації»).

Третя точка зору щодо методів соціального пізнання балансує між першою та другою, обираючи так звану нішу «золотої середини».

Згідно з третьою опцією, **під час дослідження соціальних явищ необхідно враховувати напрацювання точних і природничих наук, проте ці напрацювання слід застосовувати, враховуючи специфіку соціального, соціальних феноменів.**

Із цього приводу лауреат Нобелівської премії в галузі фізіології Іван Павлов (1849 – 1936 рр.) писав: «Все життя від найпростіших до складних

організмів, включаючи, звичайно, і людину, є довгий ряд врівноважень зовнішнього середовища, що ускладнюються до найвищого ступеня. Прийде час – нехай віддалений, – коли математичний аналіз, спираючись на природничо-науковий, охопить величними формулами рівнянь всі ці врівноваження, включаючи, врешті-решт, і самого себе... Тут і зараз я... *відстоюю і стверджую абсолютні і незаперечні права природничо-наукової думки всюди і до тих пір, де і поки вона може проявляти свою могутність».*

В. Воловик резюмує: «...прагнення зрозуміти соціальне через природничо-наукове з використанням методів конкретних наук, що досліджують природничі явища, є досить правомірним. Однак при цьому не слід забувати про те, що саме застосування їх має свої границі, які визначаються специфікою об'єктів дослідження, тобто соціальних явищ, своєю міру, виходити за межі якої не слід».

Приймаючи це до уваги, **проводячи соціально-філософський пошук** та здійснюючи соціальне пізнання, **необхідно керуватися наступними принципами**, котрі й обумовлюють вибір тих чи інших методів:

А. Принцип історизму.

Б. Принцип соціального детермінізму.

В. Принцип комплексності.

Г. Принцип діалектичної єдності соціальної теорії та соціальної практики.

Ці принципи є методологічними для усіх соціально-гуманітарних наук, зокрема й публічного управління та адміністрування (!).

ТЕМА: ЛЮДИНА ТА СВІДОМІСТЬ

Питання 1. Феномен людини.

Питання 2. Поняття, властивості, функції, структура свідомості людини.

Питання 3. Сутність та структура суспільної свідомості. Наукова свідомість.

Поняття та категорії: людина, індивід, індивідуальність, особистість, вітальність, соціальність, духовність, дух, цивілізація, свідомість, підсвідоме, надсвідоме, самосвідомість, рефлексія, суспільна свідомість, буденна свідомість, здоровий глузд, суспільна психологія, теоретична свідомість, ідеологія, наукова свідомість, філософська свідомість.

Питання 1. Феномен людини.

Людина – це не підлягаючий диференціації суб'єкт, який свідомо здійснює свою життєдіяльність у рамках конкретного суспільства, що перебуває на певному етапі свого історичного розвитку (В. Воловик).

Запропоноване понятійне трактування:

- 1) узагальнено характеризує об'єкт, що пізнається: людину у всьому різноманітті її проявів;
- 2) розкриває сутність феномена, що позначається даним поняттям, якою є суб'єктність;
«Сутністю людини є її суб'єктність, протиставлення себе спочатку природі, а потім суспільству, об'єктивній реальності, її освоєння і зміна, перетворення. Без цього немає людини як такої» (В. Воловик).
- 3) акцентує увагу на особливості людини, що відрізняє її від інших суб'єктів, – неможливості її диференціювати;
- 4) вказує на спосіб існування людини – її життєдіяльність;

5) підкреслює мінливість розглядуваного феномена, його історичність, обумовленість процесом життєдіяльності самої людини та суспільства в цілому.

Людина (як структуроутворюючий елемент) + Суспільство = Соціальне (цілісність, єдність, система).

Взаємозв'язок «людина - суспільство» – закономірність розвитку соціального (В. Воловик).

Людина (за Владиславом Бачиніним) – це біологічна, соціальна, духовна істота, яка здатна:

- 1) активно діяти, пристосовуватися до обставин або змінювати їх відповідно до своїх потреб;
- 2) створювати речі, яких немає у природі;
- 3) знати найпростіші моральні заборони, протилежність добра та зла;
- 4) володіти потребами, чуттєвими сприйняттями й розумовими здібностями, що історично розвиваються;
- 5) сформуватися та жити тільки в суспільстві;
- 6) мати свідомо-вольовий характер;
- 7) формувати навколо себе особливе штучне середовище – цивілізацію та час від часу її руйнувати, щоб із новими силами братися за її подальше відновлення й удосконалення.

Таким чином, у людини є тіло, особистість, дух.

Тіло + Особистість + Дух = ЛЮДИНА

Сутність людини (за Владиславом Бачиніним) – це протиріччя між її вітальністю, соціальністю, духовністю.

Вітальність (від лат. *Vita* – життя) – це сукупність уроджених якостей та здібностей людини, що забезпечують її життя у природі.

Зміст вітальності – це природні ознаки, що складають стихійне підсвідоме підґрунтя людського існування, яке пов'язане з природою.

Це такі ознаки як:

- а) тілесність;
- б) чуттєвість;
- в) сексуальність;
- г) статеві-вікові особливості;
- д) смертність.

Вітальність егоїстично орієнтована. Її головне завдання – обороно-агресивна та репродуктивна діяльність, що забезпечує виживання індивіда й продовження роду.

Соціальність – це сукупність набутих людиною якостей, що забезпечують її здатність існувати в суспільстві, виконувати різні соціальні функції у складі різноманітних груп, виступаючи при цьому виразником їх інтересів.

Соціальне життя людини – це ланцюг взаємопов'язаних, зовнішньо спостережуваних вчинків у суспільному середовищі, що супроводжується дотриманням чи порушенням соціальних норм.

Існує проблема співвідношення біологічного та соціального.

Необхідно розрізняти поняття «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість».

Особистість – це людина, яка пройшла у своєму розвитку ряд фаз соціалізації та отримала здатність бути суб'єктом соціальних відносин та різноманітних форм усвідомленої діяльності.

Питання 2. Поняття, властивості, функції, структура свідомості людини.

Починаючи з Епікура, а в Новий час – із Бенедикта Спінози, матерія розглядається як причина самої себе, як *causa sui*.

(«*Causa sui*» – латинський вираз, який означає «причина самого себе»).

Вважалося, що вона самореалізується завдяки її безкінечному руху, зміні й розвитку.

Перебуваючи в універсальному взаємозв'язку, усі предмети та явища, впливаючи один на одного, спричиняють ті або інші зміни, які виступають у вигляді певного «сліду», що зумовлює наявність такої загальної властивості матерії як відображення.

«Відображення» – це здатність матеріальних явищ, предметів, систем відтворювати у своїх властивостях особливості інших явищ, предметів, систем у процесі взаємодії з останніми.

Зміст відображення виражається в тому, які, по-перше, зміни відбулися у відображуваному предметі, та, по-друге, які сторони у відображуваних предметів, явищ, і систем вони відтворюють.

Форми ж відображення залежать від специфіки й рівня структурної організації взаємодіючих предметів, явищ, систем: а) інформаційне відображення, б) подразливість, в) відчуття, г) сприйняття, д) свідомість.

Відчуття й сприйняття є образами речей. Це означає появу у живих істот елементарних форм психіки як функції нервової системи і своєрідної форми відображення дійсності.

Свідомість – вища форма психічного відображення.

«Свідомість» – це поняття для позначення специфічно людської форми відображення й духовного освоєння дійсності, властивості високоорганізованої матерії – людського мозку, яка полягає у створенні суб'єктивних образів об'єктивного світу, в утриманні, зберіганні й переробці інформації, у виробленні програми діяльності, спрямованої на вирішення певних завдань, та в активному управлінні цією діяльністю.

У діалектико-матеріалістичній концепції свідомість розглядається:

- а) як функція головного мозку (по-перше);
- б) як необхідна сторона практичної діяльності людини (по-друге).

Свідомість виникає, функціонує й розвивається в процесі взаємодії людини з реальністю, на основі її почуттєво-практичної діяльності, суспільно-історичної практики.

Можна виокремити три причини виникнення людини та її свідомості:

- 1) праця;
- 2) спілкування у колективі, що заснований на трудовій діяльності;
- 3) членороздільну мову.

Так, праця, як підкреслював Фрідріх Енгельс (1820 – 1895 рр.) у роботі «Роль праці в процесі перетворення мавпи на людину», є «перша, основна умова всього людського життя, і притому такою мірою, що ми у певному сенсі повинні сказати: праця створила саму людину».

Зазвичай дослідники звертають увагу на три властивості свідомості людини:

- а) ідеальність;
- б) ідеаторність;
- в) інтенція.

Традиційно виокремлюються такі функції свідомості:

- 1) пізнавальна;
- 2) оціночна;
- 3) регулятивна;
- 4) цілепокладаюча;
- 5) прогностична.

Існують різні підходи щодо структури свідомості.

Традиційно говорять про три сфери свідомості (В. Воловик):

- 1) пізнавальну (когнітивну) сферу;
- 2) емоційну сферу;
- 3) мотиваційно-вольову.

1. Пізнавальна (когнітивна) сфера складається з: а) почуттєво-сенситивного, б) абстрактно-уявного й в) інтуїтивного рівнів.

На цих рівнях виникають почуттєві й понятійні образи, які складають змістовну основу мислення.

Мислення – це процес оперування почуттєвим змістом і логічними формами, із метою синтезу почуттєвого й раціонального накопичення нової пізнавальної інформації.

Цю сферу презентують: понятійне мислення, увага й пам'ять.

2. Емоційна сфера свідомості включає, насамперед, емоції, тобто відбиток об'єкта у формі психічного переживання, душевного хвилювання, безпосереднього переживання життєвого смислу явищ і ситуацій та оцінювального ставлення до того, із чим людина має справу.

Емоційна сфера представлена:

- почуттями (радість, горе, любов, ненависть та ін.);
- афектами (злість, страх, розпач та ін.),
- пристрастями;

□ самопочуттями.

3. Мотиваційно-вольова сфера свідомості представлена мотивами, інтересами, потребами суб'єкта в єдності зі здатностями у досягненні мети.

Поряд із свідомістю у «внутрішньому світі» людини існує рівень несвідомого, що включає сновидіння, гіпнотичні стани, явища сомнамбулізму, стани розладу свідомості, а також інстинкти.

До структури несвідомого відносять також автоматизми й інтуїцію, що можуть зароджуватися на рівні свідомості, а згодом занурюватися у сферу несвідомого.

У зв'язку з цим іноді у структурі свідомості виокремлюють також такі рівні:

А. Надсвідоме (творче прозріння).

Б. Свідоме (власне свідомість як така).

В. Несвідоме (сновидіння, гіпнотичні стани, явища сомнамбулізму, стани розладу свідомості, а також інстинкти тощо).

Внутрішній світ людини не вичерпується свідомим, несвідомим і надсвідомим.

У суб'єктивній реальності людини є і така структура як самосвідомість – динамічне ідеальне утворення, що історично розвивається, і виступає на різних рівнях і в різних формах.

Явні форми самосвідомості, коли ті або інші феномени свідомості стають предметом спеціальної аналітичної діяльності суб'єкта, носять назву рефлексії. Важливо підкреслити, що рефлексія – це завжди не просто усвідомлення того, що є в людині, але одночасно й переробка самої людини, спроба виходу за межі того рівня особистості, що був досягнутий.

Тут слід нагадати одне з визначень самої філософії, а саме: «Філософія – це рефлексія, що стала традицією» (В. Воловик).

Питання 3. Сутність та структура суспільної свідомості. Наукова свідомість.

Оскільки людина так чи інакше включена в суспільство, вступає у соціальні зв'язки із собі подібними та вибудує суспільні відносини, а разом із ними й суспільство в цілому, то виникає таке явище, як суспільна свідомість.

Проблема суспільної свідомості знайшла свій розгляд у працях К. Маркса й Ф. Енгельса у процесі діалектико-матеріалістичного пояснення історії. Її розв'язання обумовлюється діалектичним зв'язком буття й свідомості в цілому і буття суспільства (суспільного буття) та суспільної свідомості зокрема. Проаналізувавши увесь перебіг людської життєдіяльності, дослідники дійшли до висновку, що у своїй цілісності суспільна свідомість є відображенням суспільного буття:

«Свідомість... ніколи не може бути чим-небудь іншим, як усвідомленим буттям... а буття людей є реальний процес їх життя... Не свідомість визначає життя, а життя визначає свідомість» (К. Маркс, Ф. Енгельс. «Німецька ідеологія»).

Суспільну свідомість можна визначити як соціально-філософську категорію для позначення сукупності ідеальних форм, що охоплюють і відображають суспільне буття, усе різноманіття суспільних відносин, вироблених людством у процесі освоєння природи й суспільної історії.

У цьому категоріальному визначенні й зафіксована сутність суспільної свідомості.

При цьому під ідеальними формами слід розуміти всю різноманітність варіацій суб'єктивних образів об'єктивної реальності (суджень, почуттів, уявлень,

поглядів, понять, ідей, теорій та ін.) як результату освоєння світу людиною, що представлений у її свідомості, діяльності й культурі.

«...Ідеальне є не що інше, як матеріальне, пересажене в людську голову і перетворене в ній» (К. Маркс).

Фундаментальні риси суспільної свідомості:

1. Ідеальний характер.

2. Вторинний, похідний від суспільного буття, характер.

«Суспільна свідомість, – підкреслює Соломон Крапівенський, – виступає як необхідна сторона суспільно-історичного процесу, як функція суспільства в цілому. Поза свідомістю не можна уявити собі процес суспільного життя, зрозуміти хід історії та пояснити її події: історія перетворилась би у «життя без самого життя» (Гете), у бездуховність».

3. Суспільна свідомість, охоплюючи собою суспільне буття, віддзеркалює його основні моменти, сторони й аспекти, виконуючи при цьому функцію відображення буття суспільства як соціальної системи.

4. Будучи похідною від суспільного буття, суспільна свідомість має відносно самостійний характер, що зумовлює ще одну її функцію: активна зворотна дія суспільної свідомості на суспільне буття.

«Свідомість людини не тільки відображає об'єктивний світ, а й творить його... тобто що світ не задовольняє людину, і людина своїм діянням вирішує змінити його».

Таким чином, суспільна свідомість несе й виконує фактично дві основні функції:

а) відображення суспільного буття;

б) активна зворотна дія суспільної свідомості на суспільне буття.

Крім того, виокремлюють ще такі функції суспільної свідомості, як:

а) випереджальну, б) прогностичну та інші.

У структурі суспільної свідомості зазвичай виділяють чотири рівні:

- 1) буденна свідомість;
- 2) теоретична свідомість;
- 3) суспільна психологія;
- 4) ідеологія.

Перший (буденний, первинний, нижній) рівень суспільної свідомості представлений буденною свідомістю, що виникає стихійно як емпіричне відображення зовнішньої сторони об'єктивної дійсності у процесі повсякденної практичної діяльності людей під безпосереднім впливом на них природніх і соціальних явищ.

Буденна свідомість знаходить свій вираз у аксіомах, догмах, постулатах, прислів'ях і приказках, анекдотах тощо.

Така свідомість, відображаючи, з деякою долею істини, ті або інші сторони соціального буття, не включає в себе систематизованого знання про нього.

Виразником цього рівня свідомості виступає здоровий глузд, із позицій якого можна розглядати й обговорювати будь-яке явище об'єктивної дійсності.

Ф. Енгельс слушно зауважив, що «...здоровий людський розум, дуже поважний супутник в чотирьох стінах свого домашнього вжитку, переживає найдивовижніші пригоди, як тільки він зважиться вийти на широкій простір дослідження».

Другий (теоретичний, вищий) рівень суспільної свідомості репрезентовано теоретичною свідомістю, що являє собою відображення суттєвих зв'язків

дійсності й притаманних їй закономірностей у наукових теоріях, які утворюють систему достовірних, глибоких і конкретних знань про неї.

Нижчий рівень суспільної свідомості (буденна свідомість) та вищий її рівень (теоретична) не можуть замінити одне одного, але ж тісно взаємодіють між собою, виступають як дві взаємопов'язані діалектичні протилежності.

На одному рівні з буденною свідомістю знаходиться суспільна психологія.

Суспільна психологія належить до нижчого рівня суспільної свідомості, який формується в процесі повсякденного практичного життя людей, виражає відношення до дійсності, її емоційну оцінку у вигляді настроїв, думок, почуттів, ціннісних орієнтацій тощо.

«Аналіз особливостей суспільної психології дає можливість визначити її як своєрідне явище, що виражає стан свідомості соціальних груп суспільства та їх відношення до явищ дійсності», – пише О. Уледов.

Із суспільною психологією тісно пов'язана ідеологія (грец. «ιδεολογία»; від грец. «idea» – прообраз, ідея; та «logos» – слово, розум, вчення), що належить до вищого, теоретичного рівня суспільної свідомості, з чим погоджуються практично всі вітчизняні дослідники.

У розумінні ідеології слід виходити з того, що одним з найважливіших елементів свідомості слугує практична свідомість, тобто розум, на який спирається мислячий суб'єкт, здійснюючий практичну діяльність (концепція В. Воловика).

Нижній рівень практичної свідомості утворює «здоровий глузд» – погляди людей на навколишній світ і самих себе, які складаються стихійно під впливом досвіду і які є підвалинами для практичної діяльності й моралі.

Вищий же рівень практичної свідомості утворює ідеологія – сукупність теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на навкружну дійсність і самих себе,

які сприймаються суб'єктом у якості правильних і потрібних у розв'язанні тих або інших практичних завдань.

Інакше кажучи, ідеологія виступає як теоретично обґрунтована практична свідомість.

У відповідності з основними формами практичної діяльності доцільно виділяти (різновиди ідеології):

1. Ідеологію виробництва матеріальних благ.
2. Ідеологію наукового дослідження.
3. Ідеологію соціально-перетворюючої діяльності.

Доречно також проводити класифікацію ідеології за такими критеріями:

- а) характер її прогресивності (ідеологія прогресивна, консервативна, реакційна);
- б) ступінь її науковості (відносно істинна ідеологія або наукова, ілюзорна ідеологія чи ненаукова);
- в) форми суспільної свідомості (моральна ідеологія, релігійна, політична, правова, естетична, наукова).

Отже, у структурі суспільної свідомості, як ми побачили, виокремлюють чотири її рівня: буденна свідомість і теоретична, суспільна психологія та ідеологія.

Крім того, у структурі суспільної свідомості прийнято виокремлювати також її основні форми:

- 1) моральна свідомість;
- 2) релігійна свідомість;
- 3) політична свідомість;
- 4) правосвідомість;
- 5) естетична свідомість;

- б) наукова свідомість (!);
- 7) філософська свідомість.

Таким чином, існують сім основних, інтегруючих форм суспільної свідомості. При цьому кожна основна форма суспільної свідомості у своїй внутрішній будові повторює у видозміненому вигляді материнську структуру, тобто структуру суспільної свідомості з її чотирма рівнями.